

FABRIKSKOMPLEX OCH BOLMANDE SKORSTENAR

BRÄNNVINSETIKETTER I VIN & SPRITHISTORISKA MUSEETS ARKIV

När husbehovsbränningen i Sverige i mitten av 1800-talet ersattes av fabriksbränning blev varumärket viktigt som kvalitetsstämpel. Det kom till uttryck i form av bland annat särpräglade varunamn och särskiljande etiketter. För husbehovsbrännaren var detta fullkomligt ointressant, medan brännvinsköparen ville veta något om varans ursprung och kvalitet.

BRÄNNVINSTILLVERKNINGEN PROFESSIONALISERAS

Utvecklingen mot en professionalisering av brännvinstillverkningen hade pågått under lång tid. Redan under 1700-talet börjar en särskild sektion av bryggarskrået i städerna uppträda under beteckningen destillatörer. År 1732 finns en notering i Stockholms magistrats protokoll om att några destillatörer fått monopol i Stockholm på bränning och försäljning av brännvin mot att de betalade en särskild avgift till staden. Destillatörerna var grossister och förädlare av råbrännvin. Förädlingen kunde

bestå i att råbrännvinet späddes ut med vatten, omdestillerades, eller smaksattes med socker, kryddor, frukt och bär. Ofta kunde destillatörerna kombinera sitt förädlingsarbete med utskänkning och utminuterung. Någon gång under denna tid började nog arbetet med att höja det sålda brännvinets kvalitet och karaktär. För att konkurrera med hembränt och smuggelsprit från landsbygden behövdes sannolikt en attraktiv vara.

Under 1700-talet började man också rena brännvinet genom att hälla det genom träkol. Detta var en mer eller mindre direkt följd av det faktum att potatis börjat användas som råvara för brännvin. Potatisbrännvinet hade en betydligt kraftigare och mindre angenäm finkelsmak än sädesbrännvin. Men eftersom potatis avkastade fler kilo stärkelse per tunnland mark, och dessutom växte på marginaljordar i byarna, fick frågan om smaken stå tillbaka för de ekonomiska realiteterna. Potatis tog stora marknadsandelar från säd som råvara till mäsken.

STORDRIFT NÖDVÄNDIG

Men såväl tillverkningen som reningen av potatisbrännvinet hade karaktären av protoindustriell verksamhet. För att lyckas krävdes pengar och kunskap, vilket gynnade stordrift och koncentring. Den reglerade detaljdistribution som de olika systembolagens tillkomst innebar (först i Falun, Kalmar och Göteborg omkring 1850) gynnade stordriften ännu mer. Hela städernas konsumtion av brännvin utminuterades och utskänktes av ett och samma systembolag, som handlade av en och samma leverantör. Så den leverantör som kunde erbjuda lägst pris vid upphandlingen, hade goda möjligheter att få leverera.

Med ökande investeringar ökade också produktionen och behovet av försäljningskanaler. Den starkt ökande konkurrensen om brännvinsköparna krävde aktiva destillatörer som erbjöd fler kryddade brännvinsorter och renare och billigare brännvin. Den fraktionerande destillationskolonnen som levererade 92-procentig råsprit och som kunde användas till framställning av tiodubbelt renat brännvin blev kulmen på denna teknikutveckling.

KOLONNAPPARATER

Först i Norden att använda kolonnapparater till råbrännvinstillverkning och även för varmrening av brännvin blev den polsk-danske Isidor Henius. Innan han startade sin fabrik på Jylland hade han lärt känna ångbränningstekniken i Nordtyskland. Han startade Aalborg privilegierade Sirup- og Spritfabrik 1846, och framställde där för första gången Aalborg Taffel Akvavit, Röd Aalborg. Redan 1860 köpte han en rektifieringskolonn i Berlin och kunde därefter erbjuda finsprit och "fuselfri" akvavit.

Grosshandlare Sven Hellerström i Karlshamn var först i Sverige med modern fraktionerad varmrening av brännvin i kolonn. 1866 investerade han i den nya tekniken. Tillverkningskapaciteten i hans reningsverk ökade mångfalt, priset för reningen minskade och kvaliteten på det renade brännvinet förbättrades. Brännvinskungen L O Smith hakade på, och visade genom sina stora industrialanläggningar att brännvinsrening både är en industriell verksamhet och en lönande sådan om den sköts på rätt sätt. Kunderna återfanns i städerna, som vid denna tid växte kraftigt på den omgivande landsbygdens bekostnad.

Hellerström och Smith fick många efterföljare i Sverige: i Kristianstad, Malmö, Helsingborg, Karlshamn, Hjo, Tomelilla, Motala, Göteborg, Stockholm och Uppsala. För att företag ska överleva, profilera sig och kunna sälja sitt renade och smaksatta brännvin blir varumärkena nu viktiga. Stolta etiketter med pampiga industrifastigheter, bolmande skorstenar och granna namn kom att känneteckna brännvinsindustrin

Etiketter och varumärken hade förekommit för cognac, champagne och andra viner sedan slutet av 1700-talet, men det var inte förrän dryckerna började distribueras och säljas på flaskor som behovet av etiketter och särskiljande namn blev allmänt. Redan på 1850-talet sålde firman Blomberg & Co i Stockholm "Extra fint Falubrännvin" på flaskor med en etikett som var prydd av sirliga snapsglas och långhalsiga buteljer. "Fint destillerat Brännvin" och "Carlshamns Brännvin" är två andra tidiga exempel på brännvinsetiketter. Det var dock L O Smith, brännvinskungen, som blev den förste att utnyttja etiketterna fullt ut. Han för-

stod betydelsen av reklam. De anslående försäljningsmetoder han tillämpade, som bland annat omfattade rikstäckande annonsering i dagstidningarna, låga priser och medicinsk expertis som gick i god för brännvinets kvalitet, fick till följd att det varmrenade brännvinet slutligen ersatte det kolrenade under 1880-talet.

SÄLJANDE INDUSTRIROMANTIK

Med sin etikett för Tiodubbelt renadt brännvin från omkring 1878 lanserade L O Smith också en idé som kom att plagieras av många: inte bara namn, utan också design är förvånansvärt snarlika firmorna emellan. Genomgående framhävs på etiketterna att varan tillverkats i en fabrik och inte i någon liten enkel hembränningsapparat. Industriperspektivet borgade för varans tillförlitlighet – här såldes minsann en produkt som tillverkats och buteljerats i en modern anläggning. Jämfört med exempelvis danska eller norska akvavit-etiketter, är de svenska mycket inriktade på industriromantik. Detta beror säkert på Smiths marknadsförings-succé. Där danska brännvinsupstickare använde etiketter som påminde om Röd Aalborgs och där norska gärna använde skepp och jordglober, vilka påminde om Lysholms linieakvavit, valde svenska plagiatorer att försöka efterlikna Smiths profil, bilden av modern brännvinsindustri.

Men allt behöver inte vara plagiat. Det kanske istället är en spegling av de olika industrialiseringsprocesserna i de tre skandinaviska länderna. Det danska industrialiseringsprojektet var i många stycken en modernisering av och fortsättning på det gamla jordbruket och den gamla livsmedelsförädlingsindustri – andra industrigrenar stod under

lång tid i skuggan av livsmedelsindustrin. Det moderna projektet nådde därför inte så långt in i det danska samhället. Ja, det finns sociologer som menar att den danska mentaliteten ännu år 2003 är präglad av bondens värderingar vad gäller familj, kyrka, utsocknes människor med mera. På motsvarande sätt är det norska samhället i mångt och mycket byggt kring fisk och fiske, sjöfart och sjömän. Märk att till och med oljearbetarna arbetar offshore (bortanför stranden). I Sverige kom istället moderniseringsprocessen att innebära ett brott mot det gamla. Nya fabriker byggdes i en hisnande takt: stålverk, pappersmassaindustrier, sockerbruk, textilindustrier, storskalig vattenkraft och andra spektakulära anläggningar. Det kanske var självklart att de ledande och de som ville bli ledande i den svenska borgarklassen identifierade sig med industrin, och hellre valde en brännvinsflaska där etiketten återgav en modern fabriksbyggnad än en gammaldags kyrka.

VARUMÄRKESKYDD

Från 1885 organiserades bruket av varumärken, genom att de kunde registreras hos Kommerskollegium och skyddas mot andra firmors intrång. Ett antal punschetiketter och några cognacetiketter registrerades som varumärken redan första året. Första brännvinsmärket var ett danskt fabrikat som hette Brama-Taffel-Bitter. Det registrerades av firman Mansfeld Büllner & Lassen i Malmö den 24 februari 1885 och fick registreringsnummer 2182. Andra märket var anglosaxiskt: Hop Bitters för Hop Bitters Company, Rochester N.Y. och London, England. Det är okänt om detta märke någonsin marknadsförts i Sverige. Första helsvenska brännvins-

märke registrerades med nummer 4301 den 3 september 1890 av en inflyttad dansk, Marcus Neumann, som drev Neumanns spritförädlingsfabrik i Kristianstad. Han var en föregångare i reklambranschen i Sverige och lärde i sina annonser brännvinsnjutare att begära "Neumanns akvavit" och inte bara "akvavit". I Fritjof Nilsson Piratens berömda skildring av smörgåsbordet på Hotell Horn i Malmö i *Bock i örtagård* tronar en brännvinsbehållare med Neumanns akvavit i mitten.

Neumann lät dessutom registrera en Äkta svensk maglikör (nr 4300) och sin Neumanns blandning (nr 4302) vid samma tillfälle. Hans åttkantiga varumärkesetiketter har stora likheter med De Danske Spritfabrikkers etikett för Röd Aalborg, som för övrigt inregistrerades i Danmark 1886.

1892 registrerade dåvarande tillverkaren av det äkta Falubrännvinet, Axel Fredrik Litström, sin etikett som varumärke. 1898 lät firma O P Anderson och son lagskydda den ännu existerande "Gammal fin rma aquavit", den så kallade O P:n. Registreringsnumret blev 6306.

Då brännvinsrenaren och industrialisten N P Matthiasson kom till reningsverket i Ödåkra (Helsingborgs Spritförädlings Aktiebolag) lät han omedelbart skydda ett varumärke. Det blev bilden av botten på ett brännvinsfat, omkring vilket två majsax slingrade sig. Över fatet fanns årtalet 1897, det år då Ödåkraanläggningen grundades, och över årtalet stod en femuddig stjärna. Genom att inte inregistrera hela etiketten, utan endast en del, nämligen det specifika varumärket, slapp Ödåkrabolaget att ha särskilt många varumärken. Hela etiketten var ju skyddad om bara Ödåkraemblemet fanns med. Matthiasson skulle göra om samma finess när han blev VD i den så kallade spritrus-

ten, Reymersholms Gamla Spritförädlings Aktiebolag, som bildades av de tre stora aktörerna Svenska bolaget, Reymersholmsbolaget och det Förenade bolaget 1910. Detta bolag tog över stiftarnas varumärken och recept men lät som sitt alldeles eget varumärke inregistrera en kungakrona med årtalet 1869, varöver namnet Reymersholm var skrivet.

Årtalet 1869 syftade sannolikt på L O Smiths första bolag, Sprit-Export-Aktiebolaget, som grundades det året Kungakronan finns kvar på AB Vin- & Spritcentralens etiketter, men årtalet ändrades till 1917, det år monopolet bildades.

RIK SAMLING AV ETIKETTER

Förutom alla registrerade varumärken förekom en uppsjö av kommersiella brännvinsorter med successivt elegantare design och färgrikare tryck. En inventering av Vin & Sprithistoriska Museets rika samling av brännvinsetiketter visar dessutom entydigt hur dominerande kryddorna kummin, anis, fänkål och pomerans var bland akvaviterna i slutet av 1800-talet. I kollektionen finns drygt 80 olika etiketter från olika brännvinsrenare: Reimersholms olika spritförädlingsbolag, Göteborgssystemet i Stockholm, Stockholms spritfabrik i Hornsberg, Win- och Spirituosa handeln i Kungsör, Lunds Spritbolag, Ad. Faxé & Söner i Malmö, Hans Friis i Malmö, John Anderssons spritfabrik i Motala, J O Andersson i Nora, Sala Sprithandelsbolag, Rehnbergs i Söderköping, Örebro Spritförsäljningsbolag, Borås Win- och spirituosa Bolag, J A Hertz & Co i Göteborg, Hälsingborgs spritförädlingsbolag i Ödåkra, Svenska spritförädlings AB i Karlshamn och M Neumanns i Kristianstad.

Efter denna storslagna tid har bara få förändringar gjorts i designen av etiketter. De senare årens nylanseringar av kryddat brännvin har fått etiketter med naturanknytning eller bara grafiskt stiliserade namn. Under mitten av 1990-talet valde Vin & Sprit AB att åter använda årtalet 1869 i etiketterna för kryddat brännvin, kanske som en hyllning till entreprenören L O Smith? Det

går också att använda 1866, ty utan Hellerströms nya teknik är det inte säkert att Smith hade kunnat använda argumenten om tiodubbelt renat så övertygande. Fast det är ju strängt taget en annan historia.

(Texten har delvis hämtats från Perssons artikel om akvavitens historia i Norden [RIG 1995], men moderniserats och fått några tillägg.

KÄLL- OCH LITTERATURFÖRTECKNING

OTRYCKTA

Vin & Sprithistoriska Museets arkiv.

Stockholm:

- Arkiv över N P Mathiasson, L O Smith och I Bratt.

- Protokoll och styrelseberättelser för AB Vin- & Spritcentralen (1917-1970).
- Etikettsamlingen.

TRYCKTA KÄLLOR

- Ahlberg, K (1913), Historik öfver försäljningen af sprit och sprithaltiga läkemedel från de svenska apoteken. I: *Svensk farmaceutisk tidskrift* 1913, s. 1-6, 17-20, 33-37, 49-53 och 65-68.
- Alm, Jens M (1979), *Den norske dram*, Oslo.
- Arnfast, Strange & Kjaerö, Peter (red) (1946), *Aalborg akvavit gennem 100 aar...*, Ålborg.
- Blomqvist, Hans (1980), *Mat och dryck i Sverige*, Stockholm.
- Bruun, Kettel & Frånberg, Per (red) (1985), *Den svenska supen. En historia om brännvin, Bratt och byråkrati*, Stockholm.
- Carlsson, Hugo (1957), *Svensk brännvinstillverkning genom tiderna. Minnesskrift till Sveriges Bränneriädkareförenings 50-års jubileum*, Kristianstad.

- Fischerström, Johan (1779-1806), *Nya Svenska Economiska Dictionairen: Eller försök til et almänt och fullständigt lexicon, i svenska hushållningen och naturläran*, Stockholm.
- Forbes, R.J. (1948), *Short history of the art of distillation*, Leiden.
- Gumbinner, J.L. (1840), *Handbok i det praktiska brännvinsbränneriet efter de nyaste och mest bepröfvade methoderna...*, Göteborg.
- Hagar, Helmut (1970), Gamla svenska likörrecept. I: *Gastronomisk kalender* 1970, årg. 10, Stockholm.
- Hammer, Christopher B (1776), *Chymisk-Oeconomisk Afhandling om Norske Akeviter, baer-tinkurer og baersafter*.

- Hortulanus, M.T (J. Metcalf-Johansen och H. Toflund Nielsen) (1985), *131 kryddersnaps*. Det Schönbergske Forlag, Köpenhamn.
- Liedberg, Nils (1960), *Den svenske Bacchus*, Stockholm.
- Linné, Carl von (1975), *Carl Linnaei Skånska resa på höga överhetens befallning förrättad år 1749...* redigerad av Carl Otto von Sydow, Stockholm.
- Lyngby Jepsen, Hans (1974), *Brännvin och brännvinskryddning*, Stockholm.
- Lyngby Jepsen, Hans (1981), *Kold, söd, staerk og braendende. Braendevin i Norden*, Viborg.
- Löndahl, H. (1920) Brännvinstillverkningen. I: *Industrigrenar som beröra lantbruket – deras utveckling i Skåne från 1800-talets början till omkring år 1914*. Skrifter utgivna av de skånska hushållningssällskapen vid deras hundraårsjubileum 1914, Lund.
- Mathiasson, N.P. (1931), *Mitt vinst- och förlustkonto*, Stockholm.
- Nordlander, Hilbert (1938), *Likörboken. Moderna, enkla och praktiska metoder för beredning av äkta likörer och magbitter*, Göteborg.
- Nordlander, Hilbert (1939), *Aperitifboken, Moderna, enkla och praktiska metoder för beredning av kryddbrännvin, magbitter ... och äkta likörer*, Göteborg.
- Nordstrand, Bo (1973), *Bellman och Bacchus. Genrestudier i Bellmans tidiga dryckesvisor och ordenskapitel samt i Fredmans epistlar*, Lund.
- Om brännvins-bränning och tillverkning av ätticka (1846). I: *Teknisk handbok för landthushållare, förra delen*, Stockholm.
- Persson, Kenneth M (1993), *Blekinges bränneriindustri 1855–1971*. I: *Blekingeboken. Årsbok för Blekinge hembygdsförbund och Blekinge museum*, Karlskrona.
- Persson, Kenneth M (1994), *Ett bidrag till den svenska bränneriteknikens historia. I: Daedalus Tekniska museets årsbok 1994*, Stockholm.
- Persson, Kenneth M (1995), *Akvavitens historia i Norden*. I: *RIG 1995. Kulturhistorisk tidskrift utgiven av Föreningen för svensk kulturhistoria i samarbete med Nordiska museet och Folkliksarkivet*, Lund.
- Rasch, E (1974), *Brännvinsbruket i 1800-talets skånska bondesamhälle. I: Skåniskt brännvin. Skånes hembygdsförbunds årsbok 1974*, Kristianstad.
- Roman, A. J. (1878), *Råbrännvins förädling på kall väg genom filtration samt på varm väg genom distillation*, Stockholm.
- Sahlin, C. (1939), *Till falubrännvinets historia. I: Dalarnas hembygdsbok 1939*, Falun.
- Sandklef, A. (1947), *Trettio sorter kryddat brännvin enligt gamla beskrivningar*, Halmstad.
- Svenskt National-Blad*, måndagen den 30 Juni 1817.
- Thorbjörnson, B. Tillverkning av råbrännvin. I: *Teknisk tidskrift 1931*, s. 17–20, 25–28, 37–40.
- Wachtmeister, H. (1914), *Ur Blekinge läns Kungl. Hushållningssällskaps historia 1814–1914*, Karlskrona.
- Warg, Cajsa (1755), *Hjelpreda i hushållningen för unga fruentimber*, 1:a upplagan Stockholm.
- Werdenfels, Åke (1974), *Om "livets vatten". Från kruttillverkning till bränneriindustri. I: Skåniskt brännvin. Skånes hembygdsförbunds årsbok 1974*, Kristianstad.
- Wieselgren, P. (1840), *Historik öfver svenska brännvinslagstiftningen under 200 år*, Lund.
- Wirén, A. (1956), *Häradshövdingen som blev jordbrukspionjär. Petter Johan Fischerström på Sonekulla, I: Blekingeboken. Årsbok för Blekinge hembygdsförbund och Blekinge museum 1956*, Karlskrona.